

DİLÇİLİK

UOT 811.112.2

Gülşən Əhmədova
ADU
ahmadova_g@yahoo.de

ALMAN DİLİNDƏ TƏYİN BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN TRANSFORMASIYA İMKANLARI

Açar sözlər: *tabeli mürəkkəb cümlə, təyin budaq cümləsi, baş cümlə, budaq cümlə, transformasiya, nisbi əvəzlik, sadə cümlə, feili sifət və feili bağlama tərkibləri.*

Key words: *complex sentence, relative clauses, main clause, subordinate clause, transformation, relative pronouns, simple sentence, participial phrase and verbal adverb phrase.*

Ключевые слова: *сложноподчинённое предложение, определительные придаточные предложения, главное предложение, придаточное предложение, трансформация, относительные местоимения, простое предложение, причастный оборот и деепричастный оборот.*

Bildiyimiz kimi, dildə istər leksik səviyyədə, istərsə də qrammatik müstəvidə müvafiq sinonimlik mövcuddur. O.Moskalskaya qeyd edir ki, dil tədqiqatçıları sintaktik sinonimlərə böyük diqqət ayırırlar. Sintaktik sinonimlərin əhəmiyyətli növlərindən biri üzv cümlə və müvafiq cümlə üzvüdür. O.Moskalskaya buna müvafiq olaraq aşağıdakıları fərqləndirir [6, s.30]:

1) üzv cümlə = bir sözlü cümlə üzvü. Məsələn,
/Sie log, indem sie schwieg// (L. Frank) = /Sie log durch ihr Schweigen//

/O, susmaqla yalan danışdı//

2) üzv cümlə = söz birləşməsi. Məsələn,
/Dem Leser werden daher viele befremdende Sprachformen begegnen, die oft weit von den heutigen abweichen// (D.Eggers) = /Dem Leser werden

daher viele befremdende, oft weit von den heutigen abweichende Sprachformen begegnen//

/Oxucuya ona görə bu günkildən tez-tez yayınan çoxlu əcnəbi dil formaları rast gəlir//

3) cümlə üzvü = üzv cümlə. Məsələn,

/Denn dieses Hospital besteht aus vielen schönen Villen in Palmengärten// (E.Kisch) = /Denn dieses Hospital besteht aus vielen schönen Villen, die in Palmengärten stehen//

/Çünkü bu hospital palma bağlarında olan çoxlu gözəl villalardan ibarətdir//

1) söz birləşməsi = üzv cümlə. Məsələn,

/Walter hat das peinigende Gefühl, ein Unrecht, eine große Dummheit begangen zu haben// (W.Bredel) = /Walter hat das peinigende Gefühl, dass er ein Unrecht, eine große Dummheit begangen hat//

/Valter özünü pis hiss edirdi ki, o, haqsızlığa, böyük axmaqlığa yol verib//

O.Moskalskaya qeyd edir ki, cümlə üzvü və üzv cümlə sinonimləri heç bir halda strukturların məhdudiyyətsiz qarşılıqlı əvəzəlmə imkanları demək deyildir [6, s.307]. E.V.Qulıqanın fikrincə, yalnız üzv cümlələrin məna kəsb etməyən hissəsi praktik olaraq bir sözlü cümlə üzvü eləcə də söz birləşməsi ilə əvəz edilə bilər ki, danışan şəxsə yalnız nadir hallarda sinonim formalar arasında seçim imkanı olur.

O.Moskalskayanın fikrincə, əvəzətmə imkanının məhdudiyyəti məzmun, struktur, kommunikativ və yaxud üslubi nöqteyi-nəzərdən ola bilər. Tez-tez üzv cümlə cümlə üzvü ilə müqayisədə daha çox informasiyaya malik olur. Məsələn,

/Die Köchin der Frau Grübach, seiner Zimmervermieterin, die ihm jeden Tag gegen acht Uhr früh das Frühstück brachte, kam diesmal nicht// (F.Kafka) - /Xanım Qrübaxın, onun ev sahibinin hər gün ona tezdən saat səkkizə yaxın səhər yeməyi gətirən aşpazı bu dəfə gəlmədi//

Həmçinin üzv cümlənin daşdığı qrammatik informasiyanı sadə bir cümlə üzvü daşıya bilməz. O.Moskalskaya bu fikri ilə bağlı tərzi-hərəkət zərfliyin cümlə üzvü dəyərində malik olan irreal müqayisə budaq cümlələrini nümunə göstərərək qeyd edir ki, onlar müqayisənin sadə tərzi-hərəkət zərflilik vasitəsilə əvəz edilə bilmir [6, s.307]. Bunu genişlənmə və reduksiya nümunəsi göstərir. */Sie singt wie eine Nachtigall/* cümləsində */O, bülbül kimi oxuyur//* sadə tərzi-hərəkət zərfliyi üzv cümləyə kimi genişlənə bilər və ikili şəkildə interpretasiya olunur: a) */Sie singt (so), wie eine Nachtigall singt/* - irreal müqayisə budaq cümləsi, b) */Sie singt, als wäre sie eine Nachtigall/* - ir-

real müqayisə budaq cümləsi. İrreal müqayisə budaq cümləsinin reduksiyası hər halda qrammatik informasiyanın itirilməsi olmadan mümkün deyil.

O.Moskalskaya qeyd edir ki, əvəz etmə zamanı tez-tez struktur nöqtəyi-nəzərdən maneələrlə qarşılaşmaq olur [6, s.307]:

a) üzv cümlənin təsriflənən feil formasının isimləşməsi və onun arzu edilən cümlə üzvü dəyərində işlənməsi mümkün olmur. Məsələn,

/Die Schneeflocken fielen stets reichlicher, so daß der ganze Boden schon weiß war, dass der Wald sich grau zu bestäuben anfing und dass auf dem Hute und den Kleidern des Knaben sowie auf denen des Mädchens der Schnee lag// (A.Stifter) - /Qar dənəcikləri kifayət qədər bol yağırıdı ki, bütün yer artıq ağ idi, meşə özünü boz rəngə bürüməyə başlayırdı, oğlanın, həmçinin qızın papağında və paltarında qar qalırdı//

b) yiyəlik və yönlük halda işlənən nisbi əvəzlikli təyin budaq cümlələri sadə təyinə transformasiya etmək olmur. Məsələn,

/Denn nichts (Nominativ), nichts auf der Welt ist so grausam wie die Liebe, in der grandiose Hingabe bis zur absoluten Selbstaufgabe hart neben dem mörde-rischen Egoismus steht// (L. Frank) - /Çünkü məhəbbət kimi dünyada xoşagəlməyən heç nə yoxdur ki, burada böyük sədaqətdən tutmuş mütləq özünə tapşırıq ölümcül eqoizmlə yanaşı durur//

c) aşağıdakı sitatda reduksiya cəhdi zamanı arzu olunmayan yiyəlik sırası yaranır. Məsələn,

/Vor drei Stunden hatte man ihn in einer Wohnung verhaften wollen, die der Mutter eines früheren Freundes gehörte// (A.Seghers) - /Vor drei Stunden hatte man ihn in der Wohnung der Mutter eines früheren Freundes verhaften „wollen“// - /Üç saat əvvəl onu keçmiş dostunun anasına məxsus mənzildə həbs etmək istəyirdilər//

O.Moskalskayanın fikrincə, cümlə üzvü və üzv cümlə arasında seçim zamanı tez-tez danışan şəxsin kommunikativ niyyəti qərar verir. O.Moskalskaya bununla bağlı xəbər budaq cümləsini sadə cümlə üzvünə transformasiya etmə cəhdində qeyd edir, ancaq cümlənin kommunikativ məzmunu təmamilə dəyişir. Məsələn,

/Was zählte, was blieb, war ihre große Tat// (L.Feuchtwanger) - /Ihre große Tat zählte und blieb// - /Nə hesablanmışdı, nə qaldı, onun böyül əməyi idi//

E.Şendels qeyd edir ki, alman dilində təyin budaq cümlələri çoxlu funksional sinonimlərə malikdir. O, bura aşağıdakıları aid edir [8, s.375]:

1. Aid olduğu sözdən əvvəl və yaxud sonra işlənən genişlənmiş təyin. Məsələn,

/Die Wiesen, die mit schönen Blumen bewachsen sind// – /Die mit schönen Blumen bewachsenen Wiesen// – /Die Wiesen, mit schönen Blumen bewachsen ...// - /Bewachsen mit schönen Blumen, verbreiten sich überall die Wiesen// - /Gözəl güllər bitən çəmənliklər//

2. Sifətlə ifadə olunan təyin. Məsələn,

/das Gebäude, das hoch ist/ – /das hohe Gebäude/ - /Hündür bina/

/der Mann, das vorbeigeht/ – /der vorbeigehende Mann/ - /yandan keçən kişi/

3. Sözü ilə işlənən təyin. Məsələn,

/der Stuhl, dessen Füße gebrochen sind/ – /der Stuhl mit den gebrochenen Füßen / - /Ayaqları qırılmış stul/

4. Yiyəlik hal ilə ifadə olunan təyin. Məsələn,

/das Lehrbuch, das dem Lehrer gehört/ – /das Lehrbuch des Lehrers/ - /Müəllimə məxsus olan dərslik/müəllimin dərsliyi/

5. Zərflə ifadə olunan təyin. Məsələn,

/der Tisch, der dort steht/ – /der Tisch dort ../ - /oradakı stol ../

6. Məsdər ilə ifadə olunan təyin. Məsələn,

/Thomas Buddenbrook, ganz voll von dem Wunsch, der Firma der Glanz zu wahren, liebte es, seine Person einzusetzen// (Thomas Mann. Buddenbrooks) - /Kompaniyanın üstünlüyünü qoruyub saxlamaq istəyi ilə aşıb-daşan Tomas Buddenbrok öz şəxsiyyətini istifadə etməyi sevirdi/

7. Bütün növ ayrılımlar təyin budaq cümlələrinin müqabil formaları (Konkurrenzformen) qismində meydana çıxır. Onlar fikrin məzmununu sıxlaşdırırlar. Məsələn,

/Der Himmel war stahlblau, ein ganz flacher Himmel, nicht hoch, nur eben über das Meer gedeckt...// (F.Fühmann. Böhmen am Meer) - /Səma gülmüşü rəngdə idi, təmamilə hamar səma, hündür deyil, yalnız dənizin üstünə sərilmiş səma ...//

E.Şendels qeyd edir ki, əvəz olunma həmişə üslubi və kommunikativ dəyişkənliklər gətirir [8, s.376]. Bu yalnız təyin budaq cümləsinin ismə aid olduğu halda mümkün olur. Təyin olunan sözün əvəzlik olduğu halda isə digər müqabil formalar aradan çıxır. E.Şendelsin fikrincə, heç bir budaq cümlə təyin budaq cümləsi kimi çeşidli deyildir. Bu cümlələr əşya haqqında istənilən əlavə informasiyanı verə bilər, o, təyin olunan sözün xarici və yaxud daxili xarakteri baxımdan daha aydın izah edə bilər, o, məkan, zaman, səbəb və s. münasibətləri ifadə edə bilər, müqayisə anlamı daşıya bilər və vasitəsiz nitqi bildirə bilər. Ona görə də təyin budaq cümlələri say etibarilə dildə çoxluq təşkil edir.

Alman dilində təyin budaq cümlələrinin transformasiya imkanlarını öyrənmək üçün biz müxtəlif işlənmə mövqelərində olmaqla E.M.Remarkın “Zəfər tağı” və F. Kafkanın “Qəsr” əsərlərindən cümlələr seçmişik. Araşdırmaımıza əsasən deyə bilərik ki, E.M.Remarkın və F.Kafkanın əsərləri də təyin budaq cümlələri ilə zəngindir. Araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, əsərlərin orijinal variantında təyin budaq cümlələri başlıca olaraq müxtəlif situasiyalarda işlənməklə nisbi əvəzliliklər və onların fərqli hallardakı formaları ilə ifadə edilir, yəni onların işlənmə faizi əsərdə əksəriyyət təşkil edir. Daha sonra isə *was, wo* kimi digər əvəzliliklər işlənir. Beləliklə, biz adları qeyd edilmiş əsərlərdən seçdiyimiz cümlələri nümunə olaraq göstərmək istərdik. İlk olaraq F.Kafkanın “Qəsr” əsərindən olan nümunələri diqqətə çatdırmaq istərdik. Tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, tədqiq edilən əsərlərdə təyin budaq cümlələrinin qurulmasında başlıca olaraq nisbi əvəzliliklər və sual əvəzlilikləri istifadə olunur.

1. Sie sah sich nach dem Wirt um, der sich aber vor der Schwierigkeit der Lage wohl schon längst geflüchtet hatte [4, s.56].

Bu təyin budaq cümləsi genişlənmiş təyin formasında aşağıdakı kimi transformasiya oluna bilər - Sie sah sich nach dem sich aber vor der Schwierigkeit der Lage wohl schon längst geflüchteten Wirt um - /O, ətrafına boylanıb vəziyyətin ağırlığını görüb çoxdan aradan çıxmış meyxanaçını axtarırdı//

2. Aber eigentlich ist doch nicht alles gelungen, er wäre mit einem einfachen Mädchen, dessen erste große Liebe er gewesen wäre, gewiß viel glücklicher geworden [4, s.54].

Bu təyin budaq cümləsi əlavə şəkildə aşağıdakı formada transformasiya oluna bilər - Aber eigentlich ist doch nicht alles gelungen, er wäre mit einem einfachen Mädchen – er wäre seine erste große Liebe, gewiß viel glücklicher geworden. - /Əslində isə çox şey alınmayıb, o, sadə bir qızla – o, qızın ilk məhəbbəti idi – xoşbəxt olardı//

3. Ich habe Ihnen meinen Fall, aus dem Sie einiges hätten lernen können, offen erzählt [4, s.55].

Bu təyin budaq cümləsi tabesiz mürəkkəb cümlə formasında transformasiya oluna bilər - Ich habe Ihnen meinen Fall offen erzählt und aus dem Fall hätten Sie einiges lernen können. /Başıma gələnləri açıq danışdım və siz bu hadisədən bəzi şeyləri öyrənə bildiniz//

4. Den, welchen man vergessen hat, kann man ja wieder kennenlernen [134, s. 53].

Bu təyin budaq cümləsini biz aşağıdakı formada transformasiya edə bilərdik - Einen vergessenen Menschen kann man ja wieder kennenlernen - /Unudulmuş bir adamı yenidən tanıya bilərsiniz//

5. Warum hast du ihn hereingelassen? Kann man alles hereinlassen, was auf den Gassen herumschleicht? [4, s.8]

Yuxarıda göstərilmiş təyin budaq cümləsi bizim tərəfimizdən aşağıdakı isimləşmiş feili sifət şəklində verə bilər - Warum hast du ihn hereingelassen? Kann man alles auf den Gassen Herumschleichendes hereinlassen? Niyə onu içəri gətirdin? Hər küçədə avaralananı evə buraxarlar?

İndi isə E.M.Remarkın “Zəfər tağı” əsərindən götürdüyümüz nümunələri təhlil etmək istərdik.

1.“Zwei Calvados”, sagte Ravic dem Kellner, der eine Weste trug ... [7, s. 12].

Adlıq halda işlənən nisbi əvəzliliklə ifadə olunan təyin budaq cümləsi eyni zamanda genişlənmiş təyin formasında da verilə bilər - “Zwei Calvados”, sagte Ravic dem eine Weste tragenden Kellner ... /- İki qədəh kalvados,- Ravik jilet geymiş xidmətçiyə tərəf döndü

2. Wir sind heute auseinandergefallen wie eine Kette aus Glasperlen, deren Band zerrissen ist [7, s.82].

Bu təyin budaq cümləsi yiyəlik halda duran nisbi əvəzliliklə işləndiyi üçün, o, müstəqil cümlə şəklində ifadə oluna bilər - Wir sind heute auseinandergefallen wie eine Kette aus Glasperlen, ihr Band ist zerrissen. /Biz, bu gün sapı qırılmış şüşə muncuq kimi yiyəlik, hərəməz bir tərəfə dağılmışıq//

3. Verwundete Soldaten, die eine Nacht im Vollmond draußen gelegen hatten, waren schwächer als nach anderen Nächten [5, s.214].

Bu cümləni biz genişlənmiş təyin formasında aşağıdakı kimi transformasiya edə bilərik - Die eine Nacht im Vollmond draußen gelegenen verwundeten Soldaten waren schwächer als nach anderen Nächten. / Bütün gecəni bədirlənmiş ayın işığında uzanıb qalmış yaralı əsgərlər adi gecələrdən fərqli olaraq çox zəifləyirdi/

4. Sie sah Ravic von unten herauf mit einem Blick voll Elend an und versuchte ein Lächeln, das ihr mißlang [7, s.15].

Adlıq halda işlənən nisbi əvəzliliklə ifadə olunan təyin budaq cümləsini biz eyni zamanda genişlənmiş təyin formasında da verə bilərik - ...Sie sah Ravic von unten herauf mit einem Blick voll elend an und versuchte ein ihr mißgelungenes Lächeln.- /Altdan yuxarı nifrətlə Ravikə baxdı və gülümsəməyə istədi, ancaq alınmadı./

5. Sonderbar, wie tot alles wurde, was mit dem Körper zu tun hatte, wenn es nicht mehr seine Wärme hatte – ein Bett, Wäsche, sogar ein Bad [7, s.150].

Sual əvəzliyi ilə ifadə olunmuş bu təyin budaq cümləsi əlavə şəkildə transformasiya oluna bilir - Sonderbar, wie tot alles – dies hatte mit dem Körper zu tun - wurde, wenn es nicht mehr seine Wärme hatte – ein Bett, Wäsche, sogar ein Bad. /Qəribədir, hər bir şey – çarpayı, pal- paltar kimi, hətta hamam otağı kimi bədənə əlaqəli olan hər bir şey – onun istiliyini hiss etməsə, ölmüş olur/

Beləliklə, qeyd olunan bədii əsərlərdən götürdüyümüz nümunələrin transformasiyası zamanı da biz maraqlı faktlarla rastlaşmışıq. Belə ki, təyin budaq cümlələrinin transformasiya yollarını daha ətraflı araşdırmaq üçün biz onları məzmununu saxlamaqla müxtəlif işlənmə mövqelərində götürmüşük. Adlıq və təsirlik halda işlənən nisbi əvəzlikli və *welch*- sual əvəzlikli təyin budaq cümlələrini biz rahat olaraq genişlənməmiş təyinə və yaxud əlavəyə çevirə bilərik. Ancaq eyni zamanda məlum olmuşdur ki, E.V.Qulıqa, O.Moskalskayanın qeyd etdikləri kimi, yiyəlik və yönlük halda işlənən nisbi əvəzlikli təyin budaq cümlələri sadə təyinə transformasiya etmək olmur. Onları biz yalnız əlavə olaraq verə bilərik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Fritsch W.J. Gestalt und Bedeutung der deutschen Relativsätze. Dissertation, LMU, 1990, 250 s.
2. Helbig G. Bemerkungen zu den Relativsätzen (als Subklasse der deutschen Nebensätze). In: Kleinere Schriften zur Grammatik. IUDICIUM Verlag GmbH.- München 2004, 1114 s.
3. Holler A. Weiterführende Relativsätze: empirische und theoretische Aspekte. Berlin, Akad.-Verlag, 2005, 322 s.
4. Kafka F. Das Schloss. Kurt Wolff Verlag, München, 1926, 193 s.
5. Lehmann Ch. Der Relativsatz: Typologie seiner Strukturen; Theorie seiner Funktionen; Kompendium seiner Grammatik.- Tübingen: Narr, 1984, 438 s.
6. Moskalskaya O. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Moskau, 1983, 344 s.
7. Remarque E.M. Arc de Triomphe. Kiepenheuer & Witsch, 10. Auflage, 2014, 507 s.
8. Schendels E. Deutsche Grammatik. Morphologie, Syntax, Text. M., 1988, 416 s.

Gulshan Ahmedova

Summary

Possibilities of Transformation of Attributive Subordinate Clauses in German

In this article we have examined the transformation possibilities of the relative clauses in German. For this purpose we have investigated different views of the scientists (G.Helbig, Ch.Lehmann, O.Moskalskaya, E.Schendels etc.) on this subject. For better investigation of the transformation possibilities of the relative clauses, we have shown the examples from two German nice-spiritual works (F.Kafka. Schloss and E.M. Remarque. Arc de Triomphe). During the transformation, we noticed interesting facts. For this experiment, we chose relative clauses in various places of use. We found that relative sets with relative pronouns in the nominative case and accusative case and the question word *welch-* are easy to convert into an extended attribute or into an application. We also found that relative clauses containing relative pronouns in the genitive case and dative case cannot be converted into extended attributes, as emphasized by E.V. Gulyga and O. Moskalskaya.

Гюльшан Ахмедова

Резюме

Возможности трансформации определительных придаточных предложений в-немецком языке

В настоящей статье рассмотрены трансформационные возможности определительных придаточных предложений в немецком языке. С этой целью приведены различные мнения ученых (G.Helbig, Ch.Lehmann, O.Moskalskaya, E.Schendels и т. д.) по этому вопросу. Для оптимального изучения возможностей трансформации определительных конструкций приводятся примеры из двух классических произведений (“Замок” Ф.Кафки и “Триумфальная арка” Э. М. Ремарка). Для этого выбраны определительные придаточные предложения в различных фрагментах. Рассмотрение трансформаций определительных придаточных предложений обнаруживает, что относительные наборы с относительными местоимениями в именительном падеже и винительном падеже с вопросительным словом *welch-* легко преобразовать в расширенный атрибут или в приложение. Также обнаружено, что определительные придаточные предложения, содержащие относительные местоимения в родительном и дательном падежах, не могут быть преобразованы в расширенные атрибуты, как подчеркивают Е.В.Гулыга и О.Москальская.

Rəyçi: fil.e.d., prof.Ə.Abdullayev

Redaksiyaya daxil olub: 01.06.2020